

GREGORY
CLAEYS

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΑΓΚΟΣ

ΜΑΡΞ ΚΑΙ
ΜΑΡΞΙ
ΣΜΟΣ

ΜΕΤΟΙΧΜΙΟ

Περιεχόμενα

Εισαγωγή: Πολλοί Μαρξ	7
-----------------------------	---

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΜΑΡΞ

1. Ο νεαρός Καρλ	17
Ο Χέγκελ και οι Νεαροί Εγελιανοί.....	19
Το ιακωβίνικο και σοσιαλιστικό υπόβαθρο, 1789-1842	36
2. Η στροφή του Μαρξ στον Κομμουνισμό	48
3. Τα «Παρισινά χειρόγραφα», αλλοτρίωση και ανθρωπισμός. ...	68
4. Η γερμανική ιδεολογία, ιστορία και παραγωγή.....	92
5. Σοσιαλισμός, οι Επαναστάσεις του 1848 και Το маниφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος.....	130
6. Εξορία, δεκαετίες 1850-1880	152
7. Πολιτική οικονομία.....	170
8. Η Διεθνής (1864-1872) και η Παρισινή Κομμούνα (1871) ...	210
9. Το ώριμο σύστημα του Μαρξ	227
10. Το πρόβλημα του Ένγκελς	243
11. Ουτοπία	256
12. Ανακεφαλαιώνοντας τον Μαρξ	269

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ

Εισαγωγή: Στροφή.....	287
1. <i>Μαρξισμός και σοσιαλδημοκρατία, 1883-1918:</i>	
<i>Η ρεβιζιονιστική διαμάχη</i>	295
2. <i>Ο Λένιν και η Ρωσική Επανάσταση: «Ψωμί, ειρήνη, γη» ...</i>	320
3. <i>Οι ηγέτες των μπολσεβίκων: Μπουχάριν, Τρότσκι, Στάλιν ..</i>	380
4. <i>Μετά τον Στάλιν: 1953-1968</i>	420
5. <i>Δυτικοευρωπαϊκός μαρξισμός, 1920-1968 και εξής</i>	430
<i>Λούκατς και Γκράμσι</i>	433
<i>Η Σχολή της Φραγκφούρτης</i>	443
6. <i>Άλλοι μαρξισμοί</i>	463
<i>Κίνα και Μάο Τσε-τουνγκ</i>	467
<i>Κούβα: Κάστρο και Γκεβάρα</i>	484
<i>Αφρικανικός μαρξισμός</i>	489
<i>Βιετνάμ (Χο Τσι Μινχ), Καμπότζη (Πολ Ποτ)</i>	
<i>και Βόρεια Κορέα</i>	492
 Ο μαρξισμός για τον 21ο αιώνα	499
 <i>Ευχαριστίες</i>	522
<i>Σημειώσεις</i>	523
<i>Χρονολόγιο των βασικότερων έργων του Μαρξ</i>	589
<i>Ενδεικτική ελληνική εργογραφία του Μαρξ</i>	591
<i>Ευρετήριο</i>	593

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πολλοί Μαρξ

Ο Καρλ Μαρξ ήταν ο Ιησούς Χριστός του 20ού αιώνα. Την Κυριακή του Πάσχα του 1918, οι ρωσικές εφημερίδες, που παλιότερα έγραφαν «Χριστός Ανέστη», το αντικατέστησαν με το «Σαν σήμερα πριν από εκατό χρόνια γεννήθηκε ο Καρλ Μαρξ».¹ Αν μάλιστα είχαν ισχυριστεί ότι είχε περπατήσει στην επιφάνεια του νερού ή ότι είχε αναστηθεί εκ νεκρών, ελάχιστοι θα είχαν εκπλαγεί. Έμοιαζε άλλωστε και με τον Πατέρα. Ο γέρος με την γκρίζα γενειάδα και τα απεριποίητα μαλλιά –το πορτρέτο του Μαρξ που γνωρίζουν οι περισσότεροι– έχει αρκετές ομοιότητες με τον στρυφνό πατριάρχη, όπως τον φαντάζονται πολλοί χριστιανοί να κάθεται στον ουράνιο θρόνο του. Δεν είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς τον Σεσίλ Μπ. ΝτεΜιλ ή τον Στίβεν Σπίλμπεργκ να του δίνουν τον ρόλο.

Γιατί λοιπόν, αλλά και πώς, η ιστορία προέκρινε τον Μαρξ γι' αυτόν τον ρόλο; Ο Μαρξ μπορεί και να ήταν ο «Προφήτης ο Ίδιος», όπως το έθεσε ο φίλος του και ράφτης από τη Θουριγγία Γιόχαν Γκέοργκ Εκάριους.² Σε αντίθεση με τον Χριστό όμως, ποτέ του δεν ήταν ικανοποιημένος με το να προσφέρει παρηγοριά στους φτωχούς: η φιλοδοξία του ήταν μεγαλύτερη

και επιθυμούσε να θέσει τέλος στη φτώχεια κι επομένως στην ανάγκη για παρηγοριά. Κι όμως δεν είναι καν σαφές αν ο Μαρξ κατέστη «σπουδαίος» επειδή τα έργα του ήταν τόσο δημοφιλή ή επειδή εξέφρασε μια ιδέα, της οποίας η ώρα είχε πια έρθει. Όταν πέθανε, ένα μεγάλο μέρος των γραπτών του (περίπου τα τρία τέταρτα) ήταν ακόμα άγνωστο.³ Ελάχιστοι πλέον διαβάζουν τις πρώιμες πολεμικές, όπως *Η αγία οικογένεια* (1845) ή *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας* (1847), κι ακόμα λιγότεροι τη *Δίκη των κομμουνιστών της Κολωνίας* (1852) ή την ανιαρή διατριβή κατά του Μαξ Στίρνερ στη *Γερμανική ιδεολογία* (1845-46). Μέχρι τον θάνατό του, είχαν κάνει την εμφάνισή τους η *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* (1859) και ο πρώτος τόμος του *Κεφαλαίου* (1867). Η *18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* (1852) και *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία* (1871) κάτι έλεγαν για την πολιτική και ιστορική ανάλυση του Μαρξ. Και φυσικά το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* (1848) αντιπροσώπευε το συνολικό πρόγραμμα του Μαρξ.

Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, η κληρονομιά αυτή είχε αυξηθεί. Οι εκδόσεις των έργων του Μαρξ, αλλά και οι σχολιασμοί των γραπτών του, ειδικά στην ΕΣΣΔ και την Ανατολική Γερμανία, ήταν πάντα επιλεκτικές. Μέχρι τη δεκαετία του 1920 πολλά από τα χειρόγρατά του είχαν συγκεντρωθεί στη Μόσχα από τον πρώτο σπουδαίο μαρξολόγο, τον Νταβίντ Ριαζάνοφ, ο οποίος αργότερα εκτελέστηκε από τον Στάλιν. Η αλληλογραφία του εμφανιζόταν σποραδικά. Ένα σημαντικό πρώιμο κείμενο, η *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου* (1843), εκδόθηκε το 1927.⁴ Το 1932 εμφανίστηκαν τα «Παρισινά χειρόγραφα» (1844), των οποίων η θεωρία της αλλοτρίωσης πρόσφερε κατά τα φαινόμενα μια «ανθρωπιστική»

κριτική του σταλινισμού, κάτι που μπορεί να απαλλάξει τον Μαρξ από το στίγμα του ολοκληρωτισμού. Το 1968 πια αυτό θεωρούνταν ευρέως, έξω βέβαια από το κομμουνιστικό μπλοκ, ως το βασικό έργο του Μαρξ και στις μέρες μας το αντιμετωπίζουμε συχνά ως δεύτερο τη τάξει μετά το *Κεφάλαιο*. Παραμένει ωστόσο το ερώτημα αν το εγκατέλειψε ως ανεπαρκές ή παρωχημένο.

Το να καταλάβουμε τι «πραγματικά εννοούσε» ο Μαρξ ήταν πάντα συνάρτηση των καιρών, αλλά και των διαθέσιμων κειμένων. Αντιστοίχως έχουν πολλαπλασιαστεί και οι ερμηνείες. Ράφια ολόκληρα με βιβλία για τον Μαρξ δελεάζουν, ικετεύουν, υποτιμούν και εκφοβίζουν τον πιθανό αναγνώστη. Αν ξεσκονίσουμε αυτούς τους τόμους, γρήγορα θα ανακαλύψουμε ότι δεν υπάρχει ένας Μαρξ, δεν υπάρχει ένας μαρξισμός: υπάρχουν πολλοί. Σε ένα ευρύ φάσμα περίπλοκων ζητημάτων η προτίμηση της μιας θεώρησης από τις υπόλοιπες είναι σίγουρο ότι θα προκαλέσει διαμάχες. Έχει αποδειχτεί όμως ιστορικά ότι κάποιες αναγνώσεις ήταν πιο επιδραστικές από άλλες, κυρίως επειδή δίνουν απάντηση σε περισσότερες από τις ερωτήσεις μας. Οι ύστεροι αναγνώστες έχουν την τάση να ρωτούν: Γιατί ήταν τόσο επιτυχημένος ο Μαρξ ως στοχαστής; Είχε μήπως κάποιο «σύστημα» και, αν είχε, τι το συγκροτεί; Μας οδηγεί ο Μαρξ στον Λένιν; Στον Στάλιν; Στον ρεβιζιονιστή Έντουαρντ Μπερνστάιν ή στον «αποστάτη» Καρλ Κάουτσκι; Είναι ακόμα επίκαιρη η θεωρία του Μαρξ περί αλλοτρίωσης; Ήταν μήπως ο Μαρξ οικονομικός ντετερμινιστής; Όντως θεωρούσε αναπόφευκτο το τέλος του καπιταλισμού; Είναι η τάξη η πιο σημαντική κατηγορία κοινωνικής ανάλυσης; Αρνήθηκε ο Μαρξ να δώσει ρόλο στα άτομα μέσα στην Ιστορία; Ήταν δημοκρά-

της ή ολοκληρωτιστής; Το ζήτημα περιπλέκεται περαιτέρω επειδή ο Μαρξ απάντησε σε πολλές από αυτές τις ερωτήσεις με διαφορετικούς τρόπους, καθώς άλλαζαν και οι συνθήκες γύρω του. Το πρώτο πεδίο δοκιμών για τη θεωρία του περί κομμουνισμού, η Ευρώπη του 1848, είχε αλλάξει σημαντικά μέχρι τον θάνατό του το 1883. Τώρα πια και η Ρωσία δέσποζε όχι μόνο ως η επιτομή της αντίδρασης, αλλά και ως ο πιθανός τόπος της επανάστασης.

Και όμως, από άλλες απόψεις, δεν αποδείχτηκε μόνο η Ευρώπη ακριβώς όπως την είχε προβλέψει ο Μαρξ μέχρι να έρθει η ώρα να φύγει από τη ζωή, αλλά κι ο κόσμος ολόκληρος. Στις προφητείες του περιλαμβάνεται ένας ευαγγελικός, σταυροφορικός καπιταλισμός που σκοπό είχε να κατακτήσει την υφήλιο. Ο τρόπος που κατανοούσε αυτή τη διαδικασία συγκαταλέγεται και σήμερα στις πιο εντυπωσιακές ερμηνείες που διατυπώθηκαν ποτέ. Το μεγάλο μυστικό της επιτυχίας του Μαρξ, όπως διατείνομαι στο παρόν βιβλίο, βρίσκεται στην ικανότητά του να συνθέτει το όραμά του με λίγους απλούς τύπους, τους οποίους μπορούν να αφομοιώσουν εύκολα οι μάζες, την ώρα που παρουσιάζει μια περίπλοκη κοσμοθεωρία η οποία περιλαμβάνει τα πάντα και συναρπάζει και διεγείρει πνευματικά τους πολύ μορφωμένους. Κανένας ανταγωνιστής δεν κατόρθωσε να πετύχει αυτόν τον βαθμό πληρότητας ή να προκαλέσει αυτή την πρωτοφανή πνευματική έκσταση και νηκική ζέση που φέρνει συχνά ο μαρξισμός.

Η γραμμή ανάμεσα στις λαϊκές και τις ελίτ αναγνώσεις του Μαρξ πολύ συχνά συντηρείται σκοπίμως. Πολλοί μαρξιστές διανοούμενοι έχουν προσπαθήσει πολύ να κάνουν τον Μαρξ και το «σύστημά» του όσο πιο ακατανόητο γίνεται, αν μη τι

άλλο για να δικαιολογήσουν ότι εκείνοι είναι οι ηγέτες οι οποίοι στρέφουν τις άξεστες μάζες προς τη σωστή κατεύθυνση. Αυτό συνήθως επιτυγχάνεται με την υιοθέτηση μιας στρυφνής, απόκρυφης και απροσπέλαστης εγγελιανής φρασεολογίας η οποία εμφανίζει τον μαρξισμό ως ένα είδος γνωστικής, μυστικής επιστήμης στην οποία έχουν πρόσβαση οι λίγοι. Είναι το ανάλογο της μεσαιωνικής εκκλησίας που επιμένει να χρησιμοποιεί τα λατινικά, ώστε να είναι απαγορευτική η προσέγγιση των ιερών κειμένων από τις μάζες. Η σαγήνη του ακατάληπτου έχει αποδειχθεί εν προκειμένω απίστευτα ισχυρή. Λέξεις όπως *διαλεκτική* και *άρνηση* μπορεί να σχίζουν το πέπλο της άγνοιας και να διαλύουν τις προλήψεις των πολλών, αλλά μπορούν επίσης να γίνουν όπλα που υπερασπίζονται το ακατανόητο. Στην πιο απλή μορφή του, ο επίσημος μαρξισμός-λενινισμός, ή αλλιώς Ντιαμάτ* (διαλεκτικός υλισμός), έγινε ένα άχρωμο, τυποποιημένο δόγμα. Η περίπλοκη θεωρία εδώ ανάγεται σε λίγες τελετουργικές φράσεις που μπορεί κανείς να παπαγαλίσει. Η εν λόγω κοσμοθεωρία αξιώνει να αποφαίνεται επί παντός επιστητού και μάλιστα με τρόπο πιο οξύ και επίμονο όταν αντιμετωπίζει ερωτήματα ή αμφισβητήσεις. Οι περισσότεροι ύστεροι αναγνώστες «την κάνουν» όταν μπλέξουν σε τέτοιες συζητήσεις. Εκατοντάδες χιλιάδες όμως έχουν γίνει «μαρξιστές» – μερικοί μάλιστα από τους πιο δογματικούς, χωρίς να έχουν διαβάσει ούτε μία αράδα του Μαρξ και μάλιστα χωρίς να μπορούν καν να διαβάσουν. Και μερικοί θεωρούν ότι αυτό είναι αρετή κι όχι ανωμαλία.

Αυτοί που όντως διαβάζουν Μαρξ προσεκτικά, τον θεω-

* Από τις λέξεις Dialectical Materialism.

ρούν, κατά περίπτωση, φιλόσοφο, οικονομολόγο, ιστορικό, κοινωνιολόγο, θεωρητικό της πολιτικής, ακόμα και λογοτέχνη. Το παρόν βιβλίο υιοθετεί μια προσέγγιση στον Μαρξ η οποία στηρίζεται κυρίως στην ιστορία του σοσιαλισμού. Όπως και πολλοί άλλοι απογοητευμένοι ριζοσπάστες του 19ου αιώνα, ο Μαρξ πίστευε ότι ο κομμουνισμός –μια παραλλαγή του σοσιαλισμού– απαντούσε στο πιο φλέγον ζήτημα της εποχής: τη ραγδαία εξάπλωση του καπιταλισμού. Υπήρχαν πολλοί σοσιαλισμοί διαθέσιμοι τότε (όπως και τώρα). Ποιον ή ποιους ακριβώς υιοθέτησε ο Μαρξ, γιατί και με ποιες συνέπειες, είναι τα πιο σημαντικά ερωτήματα που μπορεί κανείς να θέσει για τα γραπτά του. Πρέπει όμως να δείξουμε απέναντι στον Μαρξ το ίδιο κριτικό πνεύμα που θα δείχναμε και απέναντι σε οποιονδήποτε άλλο στοχαστή· να τον αντιμετωπίσουμε δηλαδή όχι με ευλάβεια, αλλά αποδίδοντας τα του Καίσαρος τω Καίσαρι.

Αν η προσέγγιση αυτή κάνει τον Μαρξ να φαίνεται λιγότερο πρωτότυπος απ' ό,τι υποθέτουμε μερικές φορές ότι είναι, από την άλλη τον παριστάνει ως πιο πρακτικό και λιγότερο προσκολλημένο σε μεταφυσικά σχήματα. Τον παρουσιάζει ως κάποιον που κινείται με παράδοξα συναρπαστικό τρόπο μέσα σε ένα περίπλοκο πεδίο εναλλακτικών του καπιταλισμού, ενώ εξακολουθεί να κάνει λάθη και να υπερτονίζει ενίοτε τα επιτεύγματά του. Τον κάνει να φαίνεται λιγότερο εγγελιανός και, προς το τέλος της ζωής του, λιγότερο στραμμένος στη φιλοσοφία. Ο Μαρξ δεν απεικονίζεται εδώ ούτε ως ιδιοφυΐα ούτε ως απατεώνας. Τα κινήματα που συνδέονται με το όνομά του έχουν δώσει ελπίδα σε εκατοντάδες εκατομμύρια θύματα της τυραννίας και της βίας, αλλά στην πράξη έχουν αποδειχτεί επίσης καταστροφικά, με αποτέλεσμα τους θανάτους εκατομμυρίων

ανθρώπων. Ένα μέρος αυτής της αποτυχίας οφείλεται χωρίς αμφιβολία στον Μαρξ, το μεγαλύτερο κομμάτι της όμως δεν ανήκει σε αυτόν, μιας και ο Μαρξ δεν είχε ποτέ την εξουσία να εφαρμόσει τις ιδέες του και επομένως δεν χρειάστηκε ποτέ να συμβιβαστεί με την ιστορική αναγκαιότητα. Απ' όλους τους μεγάλους επικριτές της νεωτερικής κοινωνίας όμως, ο Μαρξ είναι αυτός που χρειάζεται περισσότερο να αντιμετωπίσουμε, να αμφισβητήσουμε, να αναλύσουμε. Η κριτική του στον καπιταλισμό, αλλά και το όραμά του για το μέλλον, όπως θα δούμε, μιλάνε διαμέσου των αιώνων στους καιρούς μας, ακόμα κι αν τα ερωτήματα που θέτει είναι πιο δύσκολο από ποτέ να απαντηθούν και οι απαντήσεις που έδωσε μερικές φορές είναι απλώς λάθος.

Όπως ο Μαρξ είναι η κεντρική φιγούρα αυτού του βιβλίου, έτσι και η επανάσταση των μπολσεβίκων τον Νοέμβριο του 1917 είναι το κομβικό ιστορικό γεγονός. Λίγοι κομμουνιστές έχουν πατήσει στα χνάρια του Μαρξ. Πολύ περισσότεροι έχουν ακολουθήσει την επαναστατική πορεία του Λένιν. Το δεύτερο μέρος του βιβλίου εξετάζει το πώς εξελίχθηκαν οι ιδέες του Μαρξ μέχρι σήμερα και πώς σχετίζονται με τις αρχικές του απόψεις.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Μαρξ

Ο νεαρός Καρλ

Ο Καρλ Μαρξ γεννήθηκε στις 5 Μαΐου 1818 στο Τριρ, μια μικρή πόλη της κοιλάδας του Ρήνου, κοντά στα σύνορα με τη Γαλλία, το οποίο τότε είχε περίπου 12.000 κατοίκους.¹ Τον καιρό εκείνο, η κατά κύριο λόγο καθολική το δόγμα, με φιλελεύθερες τάσεις, πόλη είχε ζήσει είκοσι σχετικά ευτυχισμένα χρόνια γαλλικής κατοχής. Πολλοί από τους πολίτες της, μεταξύ αυτών και ο μέλλον πεθερός του Μαρξ, ο Λούντβιχ φον Βεσφάλεν, έδειχναν μια συμπάθεια προς τις επαναστατικές αρχές και μια μάλιστα, τη δεκαετία του 1830, προς τα σοσιαλιστικά πλάνα του Ανρί ντε Σεν-Σιμόν και των οπαδών του. Ο πατέρας του Μαρξ, γεννηθείς με το όνομα Χίρσελ χα-Λεβί Μαρξ, καταγόταν από μια μακρά σειρά ραβίνων· άλλαξε όμως το όνομά του σε Χάινριχ Μαρξ και άρχισε να ασκεί τη δικηγορία ως προτεστάντης προσήλυτος (περίπου από το 1817), αφού το βασίλειο της Πρωσίας, όπου ανήκε το Τριρ, ανάγκασε τους Εβραίους να εγκαταλείψουν επαγγέλματα σαν το δικό του. Είχε κι εκείνος φιλελεύθερες τάσεις, ζητούσε ευρύτερη πολιτική εκπροσώπηση και συμμετείχε σε τοπικές πρωτοβουλίες για βοήθεια προς τους φτω-

χούς. Η Ενριέτα, η σύζυγός του, προερχόταν από οικογένεια Ολλανδών ραβίνων.

Ο νεαρός Καρλ περνούσε τις περισσότερες σχολικές του μέρες διαβάζοντας κλασικούς συγγραφείς όπως ο Όμηρος και ο Οβίδιος. Δεν ήταν ιδιαίτερα διακεκριμένος μαθητής. Ο διευθυντής του σχολείου του ήταν ρεπουμπλικάνος που συντασσόταν με τον Ρουσό και τον Καντ, και θεωρούσε ότι η Γαλλική Επανάσταση του 1789 προώθησε τις αρχές του Διαφωτισμού για ελευθερία και ισότητα. Ο Μαρξ απορρόφησε αυτές τις αρχές και σε ένα από τα πρώτα του δοκίμια (1835) επέμενε ότι η επιλογή επαγγέλματος θα πρέπει να υπαγορεύεται από «το καλό της ανθρωπότητας και της δικής μας τελειοποίησης», με το πλέον ευτυχισμένο άτομο να είναι «εκείνο που έχει κάνει τους περισσότερους ανθρώπους ευτυχισμένους» (1: 8). Βλέπουμε εδώ ότι στην ηλικία των δεκαεφτά ετών είχε μια επιθυμία να ορίσει τη «φύση του ανθρώπου» με «τη σπίθα του θείου στο στήθος του, ένα πάθος για ό,τι είναι καλό, έναν αγώνα για γνώση, έναν πόθο για την αλήθεια» (1: 637)² – ορισμός που μπορεί να εφαρμοστεί και για τον ίδιο του τον εαυτό του και που τον διέπει σε όλη του τη ζωή. Τριάντα πέντε χρόνια αργότερα γράφει στην κόρη του Λόρα, σχετικά με το ζήτημα της Ιρλανδίας, ότι ενώ επιθυμούσε να επιταχύνει την ταξική πάλη, τον «επηρέαζαν επίσης και αισθήματα για την ανθρωπότητα» (43: 449). Τα τελευταία αποτέλεσαν κυρίαρχο μοτίβο στη ζωή του. «Εκείνοι που έχουν την καλοτυχία να μπορούν να αφοσιωθούν σε επιστημονικές ενασχολήσεις πρέπει να είναι οι πρώτοι που θα θέσουν τη γνώση τους στην υπηρεσία της ανθρωπότητας». Ένα από τα αγαπημένα του ρητά ήταν: «Δούλεψε για την ανθρωπότητα», θυμάται ο γαμπρός του Πολ Λαφάργκ.³ Δεν

θα ήταν λάθος να τον αποκαλέσουμε «κοσμοπολίτη ανθρωπιστή». Φυλαγόταν όμως πάντα από τις ρομαντικές επιπλοκές του συναισθηματισμού.

Τον Οκτώβριο του 1835, ο Μαρξ έφυγε από το Τριρ για να σπουδάσει νομικά στη Βόννη. Κατά τα φαινόμενα, προοριζόταν για ακαδημαϊκή θέση και έζησε την παραδοσιακή ταραχώδη φοιτητική ζωή, πίνοντας υπερβολικά, συμμετέχοντας σε μονομαχίες και περνώντας μια νύχτα στο κελί για διατάραξη κοινής ησυχίας. Τον Οκτώβριο του 1836 μετακόμισε στο Βερολίνο, όπου αντί για τον νόμο άρχισε να επικεντρώνεται στη φιλοσοφία. Το 1841, εννιά μέρες μετά την παράδοση της διατριβής του «Η διαφορά της επικούρειας φιλοσοφίας της φύσης από τη δημοκρίτεια», του απονεμήθηκε το διδακτορικό του στη φιλοσοφία (από το Πανεπιστήμιο της Ιένας, αφού το Βερολίνο τον είχε απογοητεύσει). Ο Επίκουρος θεωρούνταν ο προπάτορας του γαλλικού υλισμού του Διαφωτισμού, αν και ο Μαρξ έδειξε ότι είχε προβλέψει μια εγγελιανή ιδέα της αυτοσυνειδησίας, την οποία αποκάλυψε στον πρόλογο του ως «ανώτατη θεότητα» (1: 30).

Ο Χέγκελ και οι Νεαροί Εγγελιανοί

Ο νεόκοπος διδάκτορας θεωρούσε τον κόσμο ένα αίνιγμα που έπρεπε να λύσει. Εκείνα τα χρόνια ο Μαρξ πίστευε ότι βρισκόταν στην αιχμή της σύγχρονης φιλοσοφικής ανάπτυξης και ότι ήταν ικανός να συμβιβάσει τα πλέον ριζικά παράδοξα που είχαν δημιουργηθεί από τη σύγκρουση του Διαφωτισμού με αυτό που πολύ σύντομα θα ονόμαζε «αστική κοινωνία». ⁴ Η αυτοπεποίθηση αυτή προερχόταν απευθείας

από την αντιπαράθεσή του με τον σπουδαιότερο Γερμανό φιλόσοφο της εποχής, τον Γκέοργκ Φρίντριχ Χέγκελ (1770-1831) και τους οπαδούς του.

Προσεγγίζοντας τον Χέγκελ μέσω του Μαρξ πρέπει να γνωρίζουμε κάποια πράγματα σε σχέση με τέσσερα συγκεκριμένα θέματα: τη μεταφυσική του Χέγκελ, τη φιλοσοφία του της ιστορίας, την πολιτική του θεωρία και τη μέθοδό του, την περίφημη «διαλεκτική». Το φιλοσοφικό σημείο εκκίνησης του Χέγκελ ήταν ο καθαρός Ιδεαλισμός στα πρότυπα του Πλάτωνα: μόνο ο κόσμος του Πνεύματος ή του Νου (*Geist*), ή του αυτοσυνειδητού ορθολογισμού, ήταν πραγματικός. Τα «πράγματα» δεν υπήρχαν, «γιατί το “πράγμα” δεν ήταν παρά σκέψη». ⁵ Το βασικό ενδιαφέρον του Χέγκελ ήταν να ορίσει και την ανθρώπινη φύση και την ιστορία με βάση την επιθυμία της ανθρωπότητας για ελευθερία. Αυτό το απεικόνισε εν μέρει λέγοντας ότι το Πνεύμα φτάνει στην επίγνωση ως εκ της ίδιας της ελεύθερης φύσης του. Όπως το αποτύπωσε και η *Φαινομενολογία του πνεύματος* του Χέγκελ (1807), η ανθρωπότητα προόδευσε από τον αφελή εμπειρισμό, όπου γνωρίζαμε μόνο ό,τι μας παρουσίαζαν οι αισθήσεις μας, προς το λογικό του τέλος, μια τελική φάση γνώσης του Απόλυτου (ή του Θεού ή της ίδιας της φύσης του Νου). Η πρόοδος του Πνεύματος προς την αυτοσυνειδησία ήταν «διαλεκτική», στον βαθμό που κάθε φάση εξελισσόταν διαρκώς προς την επόμενη μέσω μιας διαδικασίας αντιφάσεων, ακυρώνοντας την προηγούμενη φάση την ίδια στιγμή που διατηρούσε κάτι δικό της, μια διαδικασία που ο Χέγκελ αποκαλούσε *Aufhebung* ή «άρση». Κάθε φάση ήθελε την αυτοσυνειδησία να «αποξενώνεται από» τον εαυτό της στη φύση, να αναπτύσσεται στην ιστορία και να αναδύεται και πάλι στην

αυτοσυνειδησία της ανθρωπότητας, σε μια πρόοδο από το κατώτερο στο ανώτερο.

Λίγοι σύγχρονοι αναγνώστες μπορούν να κατανοήσουν αυτό το σχέδιο με τους αφηρημένους όρους του. Αν όμως δούμε τον Νου ως μεταφορά για την προοδευτική ανθρωπίνη ανάπτυξη και ως περιγραφή μιας εμπειρικά επιβεβαιώσιμης επιθυμίας για ελευθερία που εκφράζεται μέσω πραγματικών κοινωνικών θεσμών και σχέσεων, η θεωρία βγάζει περισσότερο νόημα. Ο στόχος του Χέγκελ, γράφει ο Τσαρλς Τέιλορ, ήταν επομένως να ορίσει «μια συνολική, ενοποιημένη ζωή στην οποία ο άνθρωπος ήταν ένα με τον εαυτό του και οι άνθρωποι ήταν ένα με όλους τους άλλους στην κοινωνία».⁶ Δεν ήταν και μικρή αυτή η φιλοδοξία! Με μια πρώτη έννοια, αυτό σήμαινε την ένωση των αλλοτριωμένων ψυχών μας με τον Θεό, το Απόλυτο, αλλά και την αναγνώριση του κόσμου ως δικής μας δημιουργίας, ξεπερνώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την «αλλοτρίωση» (*Entfremdung*), την αποτυχία να φτάσουμε σε μια τέτοια αναγνώριση. Με τη δεύτερη έννοια, σήμαινε την επίτευξη της «συνείδησης ότι ανήκουμε σε μια κοινότητα».⁷ Το ιδανικό εδώ ήταν η Αθήνα του Περικλή, της οποίας η «αυθόρμητη αρμονία» έχει αποκαλεστεί «ουτοπία» του Χέγκελ.⁸

Η φιλοσοφία της ιστορίας του Χέγκελ προσέλκυσε πολλούς επειδή εξηγούσε πώς οι αλληλοδιάδοχες φάσεις ενσωμάτων την αναπτυσσόμενη αυτοσυνειδησία του Πνεύματος. Η ιστορία, εν ολίγοις, ήταν φορέας «νοήματος». «Αυτό που διέκρινε τον τρόπο σκέψης του Χέγκελ από εκείνον όλων των άλλων φιλοσόφων ήταν η εξαιρετική ιστορική αίσθηση που τη στήριζε», σκεφτόταν ο Φρίντριχ Ένγκελς (1820-1895), ο διά βίου πνευματικός σύντροφος του Μαρξ, αναλογιζόμενος ότι πρώτος ο

Χέγκελ ισχυρίστηκε πως «υπάρχει εξέλιξη, μια εγγενής συνοχή στην ιστορία» (16: 474). Ξεκινώντας από τον περσικό δεσποτισμό, όπου μόνο ο μονάρχης είναι ελεύθερος, η ανθρωπότητα πέρασε στην ελληνική πόλιν,^{*} όπου προέκυψε για πρώτη φορά η συνείδηση της ελευθερίας (για τους λίγους)· μετά στη Ρώμη, όπου η δουλεία ακόμα δείχνει ότι δεν είναι όλοι ελεύθεροι· στον χριστιανισμό και την αναγνώριση των ανθρώπων ως πνευματικών όντων· και μετά στον γερμανικό κόσμο, όπου μετά τη Μεταρρύθμιση κατέστη σαφές ότι «το ανθρώπινο ον είναι κατεξοχήν ελεύθερο».⁹ Πώς θα μπορούσαν όμως οι σύγχρονοι άνθρωποι να ελπίζουν ότι θα μιμηθούν τα επιτεύγματα των αρχαίων; Ενώ στην κλασική Ελλάδα η αρετή ήταν πολιτική και όχι απλώς ιδιωτική, τώρα δεν μπορούμε να γυρίσουμε πίσω. Η σύγχρονη ατομικότητα έχει διεκδικήσει τη θέση της απέναντι στον αρχαίο ρεπουμπλικανισμό. Ο νεαρός Χέγκελ είχε εντυπωσιαστεί βαθιά από τη Γαλλική Επανάσταση. Είχε δει φευγαλέα την «παγκόσμια ψυχή» καθώς ο Ναπολέων έμπαινε καβαλάρης στην Ιένα τον Οκτώβριο του 1806. Ο Χέγκελ δόξασε τον ορθολογισμό και αυτό έχει θεωρηθεί ότι αντιστοιχεί στις προσπάθειες ίδρυσης μιας Σέκτας του Ορθολογισμού κατά τη διάρκεια της επανάστασης.¹⁰ Ο γνηριότερος Χέγκελ όμως πίστευε ότι η σύγχρονη Πρωσία μπορεί να αποτελέσει υπόδειγμα της προόδου του Πνεύματος.

Παρά ταύτα, ένα μεγάλο εμπόδιο σε αυτό το κατά τα άλλα παρηγορητικό αφήγημα τέθηκε από τη βαθιά δυσαρμονία που χαρακτήριζε δυνητικά την εποχή του εμπορίου και της βιομηχανίας. Ο Χέγκελ ήταν ο πρώτος σημαντικός Γερμανός φιλό-

* Ελληνικά στο πρωτότυπο.

σοφος των νεότερων χρόνων που αντιμετώπισε την πραγματικότητα μιας εμπορικής κοινωνίας. Η κοινωνία των πολιτών, σκεφτόταν, αναγνώριζε πλέον τη θετική αξία του ατομικισμού, αλλά και την ανάπτυξη της αμοιβαίας εξάρτησης μέσα από τη λειτουργία του «συστήματος αναγκών και επιθυμιών». Η άλλη πλευρά της όμως αποτελούσε μια περίεργη απειλή στα όποια όνειρα για την κατάργηση της δουλείας και την επίτευξη της ελευθερίας. Αυτό θα γινόταν το σημείο εκκίνησης του Μαρξ.

Ο Χέγκελ αντιλήφθηκε για πρώτη φορά αυτή την απειλή γύρω στα 1793, όταν ξεκίνησε να μελετά τους κυριότερους Σκοτσέζους πολιτικούς οικονομολόγους του 18ου αιώνα, τον Σερ Τζέιμς Στιούαρτ, τον Άνταμ Φέργκιουσον και τον Άνταμ Σμιθ.¹¹ Αυτό που ανακάλυψε ήταν δυνητικά πολύ ανησυχητικό. Οι εν λόγω συγγραφείς όριζαν με γενικούς όρους την πρόοδο της ανθρωπότητας από τη «βαρβαρότητα» ή την «απλοϊκότητα» στην «εκλέπτυνση». Η αναδυόμενη διεθνής αγορά, οι νέοι τύποι μηχανημάτων, ένας όλο και πιο εξειδικευμένος καταμερισμός της εργασίας και η συγκεντρωμένη στα εργαστήρια παραγωγή –για τα οποία ήταν από τους πρώτους μάρτυρες– ήταν όλα σχεδιασμένα για την αυξανόμενη ζήτηση προϊόντων και την απεριόριστη εξάπλωση των αναγκών γενικά. Ήταν πολύ λιγότερο σαφές αν οι ίδιοι οι εργάτες είχαν κάποια ουσιαστικά οφέλη από αυτές τις εξελίξεις. Ο Σμιθ συγκεκριμένα θα συνδεόταν με την ιδέα μιας αυξανόμενης οικονομικής ελευθερίας και της ελαχιστοποίησης της κρατικής παρέμβασης. Ωστόσο γνώριζε υπερβολικά καλά ότι μπορεί να δημιουργείται μεγάλος πλούτος την ώρα που το εργατικό δυναμικό ευτελίζεται όλο και πιο πολύ. Η εξειδίκευση και η φτώχεια έμοιαζαν παρadoxως αλληλένδετες στην εμπορική κοινωνία. Το 1803-04,

ο Χέγκελ στις διαλέξεις του παράφραζε τον Σμιθ λέγοντας ότι «με την ίδια αναλογία που αυξάνεται ο αριθμός των προϊόντων που παράγονται, πέφτει και η αξία της εργασίας· η εργασία απονεκρώνεται, γίνεται μηχανική δουλειά, η δεξιοτητα του εργάτη περιορίζεται στο ελάχιστο και η συνείδηση του εργοστασιακού εργάτη φθίνει μέχρι να χαθεί και η τελευταία της ικμάδα». «Τα εργοστάσια και τα εργαστήρια», πρόσθετε, «στηρίζουν την ύπαρξή τους στη δυστυχία μιας τάξης». ¹² Αν αυτή η τάξη αυξανόταν επαρκώς, σίγουρα θα μπορούσε να απειλήσει οποιαδήποτε υπόθεση ότι πεπρωμένο της ανθρωπότητας είναι η αυξανόμενη ελευθερία.

Ο Χέγκελ όντως ανησυχούσε για τη συγκεκριμένη προοπτική. Δεν μπορεί όμως να κατηγορηθεί ότι απέτυχε να προβλέψει τη μελλοντική πορεία του καπιταλισμού. Η καθολική και εκρηκτική φύση του συστήματος των εργοστασίων δεν ήταν ακόμα προφανής. Μερικοί πίστευαν ότι ίσως περιοριζόταν στη Βρετανία, το «εργαστήριο του κόσμου». Ο Χέγκελ επίσης θεωρούσε την ανισότητα του πλούτου «απολύτως απαραίτητη». Η εργασία μπορεί να γίνει «πιο μηχανική, ανιαρή, άθυμη». Αυτό όμως ήταν το τίμημα της προόδου. ¹³ Η κλασική Αθήνα είχε εξάλλου βασιστεί στη δουλεία και το σύγχρονο σύστημα ήταν ασφαλώς λιγότερο καταπιεστικό. Υπήρχε ακόμα ο κίνδυνος να επαναστατήσει ο όχλος. Όμως εν προκειμένω δεν υπήρχε θέμα αμφισβήτησης του δικαιώματος στην ιδιοκτησία. Ο Χέγκελ το θεωρούσε ιερό, απόγονο της οικειοποίησης. Και πράγματι ήταν η ίδια η «ενσάρκωση της προσωπικότητας», «η πρώτη ενσάρκωση της ελευθερίας». Η σύγχρονη συνείδηση του εαυτού απελευθερώθηκε από τις πρότερες θρησκευτικές και προσωπικές υποχρεώσεις και επικεντρώθηκε αντίθετα στις αντικειμενικές

κυρίως σχέσεις, όπως διαμορφώνονται από την ιδιοκτησία.¹⁴ Η ατομικότητα έγινε πραγματικότητα μέσω τέτοιων δικαιωμάτων, πράγμα που συνεπάγεται ότι οι στερημένοι από περιουσία δεν είναι καν άνθρωποι ουσιαστικά. Σε κάθε περίπτωση, τα μηχανήματα μπορούν κάλλιστα να αντικαταστήσουν τη μηχανική ανθρώπινη εργασία και «μέσω της ολοκλήρωσης της μηχανικής προόδου, η ανθρώπινη ελευθερία θα αποκατασταθεί». «Προηγούνται βέβαια οι ανάλογες θυσίες ανθρώπινων όντων», τα οποία όμως κατόπιν «αναδύονται ως ελεύθερα και πάλι μέσα στις πλέον εκμηχανισμένες συνθήκες».¹⁵ Εδώ έχουμε εντυπωσιακές ομοιότητες με κάποιους από τους ύστερους στοχασμούς του Μαρξ σχετικά με αυτό το πρόβλημα.

Παρά ταύτα, η πνευματική ελευθερία (η αυτογνωσία του Πνεύματος) και η κοινωνική ελευθερία (στην κοινωνία, στη δουλειά, αλλά και πολιτικά) φαίνονται πλέον εκ διαμέτρου αντίθετες. Και πράγματι, αν η ελευθερία των λίγων εφαρμοστεί σε ένα μοντέλο παγκόσμιας βιομηχανοποίησης, φαίνεται να συμφωνεί με τον ευτελισμό των πολλών. Το κύριο πολιτικό έργο του Χέγκελ, η *Φιλοσοφία του δικαίου* (1821), έλυσε πιθανότατα αυτό το πρόβλημα. Θεώρησε ότι ο σύγχρονος καταμερισμός της εργασίας εκπλήρωνε τα απαιτούμενα και για την ατομική ελευθερία και για την ικανοποίηση των αναγκών διά της ανταλλαγής, παράγοντας έτσι ουσιαστικά το κοινό καλό μέσω των ατόμων καθώς αυτά φροντίζουν για τα ιδιωτικά τους συμφέροντα. Η πολιτεία όμως και πάλι χρειαζόταν να μεσολαβεί ανάμεσα σε αντικρουόμενους κλάδους της κοινωνίας των πολιτών και σε εντάσεις που παράγονταν από την αγορά, άποψη που υποστήριζε και ο Μαρξ μέχρι το 1843. Για τον σκοπό αυτό απαιτούνταν συγκεκριμένοι περιορισμοί στη συσσώρευση του πλούτου. Η

κοινωνική αρμονία θα διασφαλιζόταν αν η πολιτεία χρησιμοποιούσε τη γραφειοκρατία της ως «καθολική τάξη», προστατευμένη από την ίδια της την αίσθηση του *Standesehre* (του συλλογικού αισθήματος τιμής), για να προασπίζεται «τα καθολικά συμφέροντα της κοινότητας». Θα μπορούσε όμως η γραφειοκρατία να ανταποκριθεί σε αυτές τις προσδοκίες; Και θα μπορούσε η πολιτεία να ανέχεται τις αυξανόμενες απαιτήσεις για πολιτική εκπροσώπηση και ελευθερία λόγου και συναθροίσεων ή θα αποδεικνυόταν, αντίθετα, καταπιεστική;

Μπορεί να θεωρηθεί ότι το ύστερο σύστημα σκέψης του Χέγκελ συνεπάγεται πως η πιο λογική πολιτεία είναι η σύγχρονη Πρωσία. Οι συντηρητικοί οπαδοί του, αλλά και η γραφειοκρατία της ίδιας αυτής πολιτείας, ήταν αυτάρεσκα ικανοποιημένοι με αυτό το συμπέρασμα. Ήρθαν αντιμέτωποι όμως με μια πιο ριζοσπαστική ομάδα, τους Νεαρούς ή Αριστερούς Εγγελιανούς, οι οποίοι αισθάνονταν ότι η διαλεκτική της θέσης, της αντίθεσης και της υψηλότερης σύνθεσης συνεπαγόταν ένα περαιτέρω προοδευτικό κίνημα, κυρίως μέσω εξελίξεων στη θεολογική και πολιτική κριτική, με την πρώτη απαραίτητα να προηγείται της δεύτερης, καθώς η θρησκεία παρείχε κρίσιμη στήριξη στην καθεστηκυία τάξη.¹⁶ Αν και στην αρχή δεν τον ενθουσίαζε το σύστημα του Χέγκελ, ο Μαρξ ανακάλυψε τις απόψεις τους το 1837, στο αγαπημένο μπαρ των Νεαρών Εγγελιανών στο Βερολίνο, την Ιατρική Λέσχη, όπου αναμειγνύονταν ανεμπόδιστα η φιλοσοφία με το ποτό. Αυτάρεσκοι εξαιτίας της ίδιας τους της εξυπνάδας και ακραία αλαζόνες, οι Νεαροί Εγγελιανοί συμφωνούσαν ότι ο ορθολογισμός μπορούσε να συνεχίσει την πορεία του προς τα μπρος και ενσαρκωνόταν πιθανότατα σε κάποια

από τις ομάδες τους, οι οποίες όλες επιθυμούσαν απεγνωσμένα να αριστεύσουν. Γι' αυτούς το «νεαροί» σήμαινε ανήσυχoi, ριζοσπαστικοί, σκεπτικιστές, πρακτικοί. Έλπιζαν ότι η φιλοσοφία θα μπορούσε να «γίνει πραγματικότητα», το οποίο σήμαινε ότι η σκέψη είχε νόημα μόνο αν κατέληγε σε δράση ή αλλιώς «πράξις* [...] αλήθεια σε απή δραστηριότητα». ¹⁷ Αυτό θα γινόταν η κεντρική αρχή για τον Μαρξ, ο οποίος έγινε ενθουσιώδης μέλος της ομάδας πριν έρθει σε ρήξη μαζί τους γύρω στα 1845.

Στο σημείο αυτό η θεολογία έγινε κομβικό πρόβλημα που δίχαζε τους οπαδούς του Χέγκελ. Οι Νεαροί Εγγελιανοί ενδιαφέρονταν όλοι να ασχοληθούν με τον τρόπο που εξέταζε τη θρησκεία ο Χέγκελ. Οι Δεξιοί Εγγελιανοί είχαν κυρίως σκοπό να τον υπερασπιστούν, θεωρώντας ότι το σύστημα του Χέγκελ αποδείκνυε τις αλήθειες του χριστιανισμού. Το βιβλίο που οδήγησε εντέλει τον Ένγκελς να αποβάλει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, αυτό του θεολόγου Νταβίντ Στράους *Ο βίος του Ιησού υπό κριτική εξέταση* (1835), συνέβαλε επίσης και στην περαιτέρω απομάκρυνση άλλων Νεαρών Εγγελιανών από την ορθοδοξία, με το σκεπτικό ότι ένα μεγάλο μέρος του πρώιμου χριστιανισμού ήταν μυθολογικό και ότι, όπως όλες οι θρησκείες, αντανakλούσε την κοινότητα στην οποία είχε γεννηθεί. Κατέστη πολύ σύντομα σαφές ότι η κριτική κατά της θρησκείας ισοδυναμούσε με την υπονόμηση της ίδιας της πολιτείας. Όταν η Πρωσία άρχιζε να φαίνεται όλο και πιο αντιδραστική μετά την άνοδο στον θρόνο του Φρειδερίκου Γουλιέλμου Δ' το 1840 και αφού ο φιλόσοφος Φρίντριχ Σέλλινγκ, που ήταν πολέμιος του Χέγκελ, άρχισε τις διαλέξεις στο

* Ελληνικά στο πρωτότυπο.

Πανεπιστήμιο του Βερολίνου το 1841, τρεις Νεαροί Εγγελιανοί –ο Μπρούνο Μπάουερ (1809-1882), ο Λούντβιχ Φόιερμπαχ (1804-1872) και ο Μαξ Στίρνερ (1806-1856)– ανέλαβαν να συνεχίσουν τη γραμμή της κριτικής.¹⁸

Ο Μπάουερ, ο πλέον επιτυχημένος πρώην φοιτητής του Χέγκελ και έμπιστος πια φίλος του Μαρξ, θεωρούσε την Πρωσία ως το βασικό εμπόδιο της ελευθερίας. Τόνιζε την ανάγκη να αντικατασταθεί το πολιτικό ιδανικό του Χέγκελ με ένα νέο ρεπουμπλικανικό ήθος πολιτικού καθήκοντος που θα εξουδετέρωνε τον εγωισμό της κοινωνίας των πολιτών. Ο Μπάουερ έβλεπε επίσης την αθεΐα ως το λογικό τέλος του συστήματος του Χέγκελ, μια ιδέα που παρουσίασε σε ένα άγρια σατιρικό φυλλάδιο.¹⁹ Είχε ήδη υποστηρίξει ότι «Θεός» και «Απόλυτο Πνεύμα» σήμαιναν απλώς ανθρώπινη αυτοσυνειδησία. Η επίθεσή του στις πλάνες, τις ψευδαισθήσεις και τις αυταπάτες που δημιουργεί η θρησκεία και η επιμονή του να την εξαφανίσει απέκτησαν σύντομα κεντρική σημασία στη θεώρηση του Μαρξ. Ο Μπάουερ πίστευε επίσης ότι ο εγωισμός θα μπορούσε να ξεπεραστεί μέσω της συλλογικής ταύτισης με την αυτοσυνειδησία. Έκανε ένα βήμα πέρα από τον Στράους και πλέον αρνούνταν την ιστορική ύπαρξη του Ιησού Χριστού (αν και θαύμαζε την πρακτική θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων). Και μετά άρχισε να στηρίζει ανοιχτά την αθεΐα και έχασε αμέσως τη δουλειά του. Η ιδέα του Μπάουερ ότι η θρησκεία αντιπροσώπευε μια ανεστραμμένη πραγματικότητα ήταν πολύ ελκυστική για τον Μαρξ, ο οποίος ελάχιστο σεβασμό έδειχνε στον χριστιανισμό ή στον ιουδαϊσμό. Ο Μαρξ είχε φτάσει πια στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρχε φιλοσοφία που άξιζε κανείς να συζητήσει εκτός και αν ήταν αθεϊστική και είχε σκοπό να δημιουρ-

γήσει με τον Μπάουερ ένα περιοδικό με τίτλο *Τα αρχεία της αθεΐας*. Ο Μπάουερ, ακολουθώντας την ίδια πορεία με τον Μαρξ, επιτέθηκε το 1844 στον καταμερισμό της εργασίας και τόνισε ότι αποτελούσε πρόσκομμα στην αναγνώριση της συλλογικής φύσης της εργασίας. Στη συνέχεια όμως ο Μπάουερ στράφηκε κατά του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού, προειδοποιώντας ότι το κράτος θα υπαγόρευε κάθε λεπτομέρεια της ζωής και θα καταργούσε «την ελευθερία και στα πιο ασήμαντα πράγματα» υποβάλλοντας τους πάντες σε μια δογματική αρχή απόλυτης ισότητας.²⁰ Πολύ σύντομα λοιπόν θα προκαλούσε κι εκείνος την οργή του Μαρξ.

Η ιδέα ότι η βιβλική εικόνα του Θεού ήταν μόνο η εξωτερικευμένη ανθρώπινη συνείδηση, «η ηθική φύση του ανθρώπου που θεωρήθηκε ως το απόλυτο ον», έγινε το σπουδαίο θέμα που προώθησε ο Λούντβιχ Φόιερμπαχ.²¹ Στην *Ουσία του χριστιανισμού* (1841) ο Θεός απεικονίζεται ως προβολή των ανθρώπινων επιθυμιών και η εγγελιανή φιλοσοφία αποκηρύσσεται ως το τελευταίο στάδιο της θρησκείας. Το 1843, ο Φόιερμπαχ επέκρινε τον Χέγκελ σε δύο σύντομα άρθρα του, όπου υποστήριζε ότι οι ιδιότητες που συνέδεε με το Πνεύμα ο Χέγκελ ήταν στην πραγματικότητα απλώς ανθρώπινες. Η θεολογία δεν αφορούσε την ανακάλυψη του Θεού, του Πνεύματος ή του θείου στοιχείου στον άνθρωπο αλλά την αυτοκατανόηση του ανθρώπου. Αυτό συνεπαγόταν ότι η φιλοσοφία πρέπει να μελετήσει την ανθρωπότητα μέσα στις πραγματικές, απτές σχέσεις της. «Το μυστικό της θεολογίας είναι η ανθρωπολογία», αυτό έγινε το σύνθημα της νέας αυτής άποψης.²² Η ανθρωπότητα βρισκόταν πλέον στο κέντρο του σύμπαντος, που οριζόταν από το *Gattungswesen* – το «είναι-του-είδους», την «ουσία του

είδους», την «ύπαρξη του είδους»–, όρος που υιοθετήθηκε από τον Στράους.²³

Η αμφισημία του κομβικού αυτού όρου ήταν τέτοια που του επέτρεπε να επιτελεί πολλές λειτουργίες. Για τον Φόιερμπαχ σήμαινε την ταύτιση με το είδος, «την απόλυτη ενότητα της ανθρωπότητας», τη γνώση της πραγματικής μας φύσης ως της φύσης του είδους και, κατά συνέπεια, την ενεργοποίηση των ανθρώπινων ικανοτήτων εντός του, καθώς μόνο εκεί είναι δυνατό κάτι τέτοιο. Συνεπαγόταν την υπέρβαση της υποκειμενικής ατομικότητας και, μέσω της εκπαίδευσης (*Bildung*), την επίτευξη ενός είδους αυτοαποκήρυξης. Επρόκειτο ταυτόχρονα για μια αρχή και της θρησκείας και της κοινωνικότητας. «Όλες οι πλευρές της ζωής που εκφράζουν τη δραστηριότητα του ανθρώπου ως “είναι-του-είδους” ήταν “ιερές”: γάμος, αγάπη, φιλία, μόχθος, γνώση», γράφει ο Τζον Τόουζ.²⁴ Εν προκειμένω, ένα αίσθημα κοινότητας συνεπαγόταν επίσης ένα καθήκον προς αυτήν, που θα πρόσφερε στήριξη στις εν λόγω δραστηριότητες και σχέσεις. Ο Μπάουερ χρησιμοποίησε επίσης το «είναι-του-είδους» για να περιγράψει το περιεχόμενο του Εγγελιανού Απόλυτου και τη δραστηριότητα της αυτοσυνειδησίας. Κατηγόρησε όμως τον Φόιερμπαχ ότι περιορίζει τις ικανότητες της ανθρωπότητας επειδή ορίζει την ανθρώπινη φύση με τρόπο πολύ αφηρημένο. Αντίθετα, πίστευε ότι οι άνθρωποι ήταν απείρως ικανοί για ανάπτυξη του εαυτού τους, επειδή τέτοια ήταν στην πραγματικότητα η ουσία του είδους τους.

Η ορμή που ανέπτυξε σύντομα αυτός ο συρμός της σκέψης φαντάζει σήμερα εκπληκτική. Σύμφωνα με την ύστερη διατύπωση του Ιταλού μαρξιστή Αντόνιο Λαμπριόλα, ο Φόιερμπαχ «έδωσε ένα τελικό χτύπημα στη θεολογική ερμηνεία της ιστο-

ρίας (ο άνθρωπος κάνει τη θρησκεία και όχι η θρησκεία τον άνθρωπο)». ²⁵ Για τον Ένγκελς τα «μιάγια λύθηκαν· το “σύστημα” εξερράγη και εγκαταλείφθηκε [...] ο ενθουσιασμός ήταν καθολικός: για μια στιγμή ήμασταν όλοι φοιερμπαχιστοί» (26: 364). Για τον Φόιερμπαχ, η αλλοτρίωση δεν σχετιζόταν καθόλου με το Πνεύμα αλλά σχετιζόταν απόλυτα με τις κοινωνικές σχέσεις, την «ουσία του ανθρώπου» που «περιέχεται μόνο μέσα στην κοινότητα, στην ενότητα Ανθρώπου με Άνθρωπο». ²⁶ Αυτή όμως αποτελεί σαφώς μια ιδανική κοινότητα, ή ουτοπία, και δεν είναι κάποια πραγματική κοινωνία. Η συνειδηση-του-είδους είναι περισσότερο μια ηθική άποψη στην οποία πρέπει να προσβλέπουμε παρά μια περιγραφή κάποιας υπαρκτής ενότητας ομοίων. Πάνω σε αυτή την «έννοια της κοινωνίας», γράφει ο Μαρξ στον Φόιερμπαχ τον Αύγουστο του 1844, μπορεί να στηριχτεί «μια φιλοσοφική βάση του σοσιαλισμού». Η πρόοδος της ανθρωπότητας είχε επομένως κατεύθυνση προς το «είναι-του-είδους», που ερμηνεύεται επίσης ως «συνειδητή δραστηριότητα ζωής», σκεφτόταν ο Μαρξ: «η ελεύθερη, συνειδητή δραστηριότητα είναι ο χαρακτήρας του ανθρώπινου είδους» (3: 276). Ο άνθρωπος ήταν ένα είναι-του-είδους «επειδή αντιμετωπίζει τον εαυτό του ως το πραγματικό, έμβιο είδος· επειδή αντιμετωπίζει τον εαυτό του ως καθολικό και επομένως ελεύθερο ον» (3: 275). (Βλέπουμε εδώ τα πολλά κατάλοιπα του Χέγκελ.) Ιδέες περί αγάπης, δικαιοσύνης, ευσπλαχνίας, που σχετίζονται με το θείο, ήταν επομένως ιδιότητες ουσιαστικά της ανθρώπινης κοινωνίας. Αυτές οι αλλοτριωμένες ιδιότητες μπορούσαν επιπλέον να διεκδικηθούν εκ νέου από την ανθρωπότητα, όπως άλλωστε είχε ισχυριστεί και ο Χέγκελ. Ο Φόιερμπαχ είχε ανακαλύψει ότι «η κοινωνική σχέση “ανθρώ-

που με άνθρωπο” μπορεί να γίνει η αρχή του “αληθινού υλισμού” και της “πραγματικής επιστήμης» (3: 328).

Παρά ταύτα, ο «υλισμός» αυτός παρέμενε πολύ αφηρημένος και αιθέριος. Η βασική του ιδέα, το είναι-του-είδους της ανθρωπότητας ή η κοινωνική ουσία, εξηγούσε γιατί ο Θεός και ο παράδεισος ήταν ιδιότητες μιας ιδανικής ανθρώπινης κοινότητας και γιατί ο Φόιερμπαχ αποκαλούσε τη φιλοσοφία του «ανθρωπισμό». Ο Φόιερμπαχ όμως εξακολουθούσε να υιοθετεί την αρχή της αγάπης, την οποία αποκαλούσε «τίποτε άλλο παρά η συνειδητοποίηση της ενότητας του είδους μέσω του ηθικού αισθήματος». ²⁷ Οι ιδέες του, κατά συνέπεια, παρουσίαζαν ύποπτες ομοιότητες με μια αθεϊστική εκδοχή του χριστιανισμού. Ο Μαρξ συμφώνησε ότι «η κριτική προς τη θρησκεία είναι η προϋπόθεση κάθε κριτικής» (3: 175), καθώς η θρησκεία είναι (κατά τον Χέγκελ) η βάση της πολιτείας και η κριτική ενός φανταστικού, αυθαίρετου, ηγεμονικού όντος είναι το προοίμιο της κριτικής των πραγματικών. Ο Μαρξ όμως προχώρησε στο κρίσιμο αυτό σημείο πέρα από τη φιλοσοφία και την ιστορία και προς μια νέα μορφή υλισμού η οποία κατά τα φαινόμενα διαχωριζόταν εντελώς από τον ανθρωπισμό.

Η δραματική ρήξη του Μαρξ με τον Φόιερμπαχ οφείλεται εν μέρει σε δύο άλλες αντιδράσεις των Νεαρών Εγελιανών έναντι του δευτέρου. Και οι δύο έθεσαν ερωτήματα σχετικά με το πώς το ιδανικό ενός κοινωνικού «είναι-του-είδους» μπορούσε να συμβιβαστεί με την πραγματικότητα μιας όλο και πιο εγωιστικής κοινωνίας των πολιτών. Πρώτον, ο αδελφός του Μπρούνο Μπάουερ, ο Έντγκαρ, υποστήριξε ότι η πολιτεία αποτελούσε απλώς την επιτομή αυτού του εγωισμού και θα πρέπει να καταργηθεί από εκείνους που δεν είχαν περιουσία.

Ο Έντγκαρ καταδικάστηκε γι' αυτή του την άποψη για εξέγερση και πέρασε τέσσερα χρόνια στη φυλακή. Ο Μαρξ κράτησε την ιδέα, παρότι αυτή συνεπαγόταν ότι η ανθρωπίνη ολοκλήρωση δεν μπορούσε πλέον να βρεθεί ούτε στην πολιτεία ούτε στην κοινωνία των πολιτών.²⁸ Δεύτερον ο Μαξ Στίρνερ στο έργο του *Ο μοναδικός και η ιδιοκτησία του* (1845),* προβάλλοντας τη διανοητική φαντασίωση του ατομικού αυτοκαθορισμού στο λογικό της άκρο, κατέλυσε την κοινωνία των πολιτών για να την καταστήσει εγωισμό που κινητοποιείται από τις σαρκικές επιθυμίες, καταστρέφοντας έτσι κάθε εύλογη υπεράσπιση της κοινωνικότητας, ή της ηθικής γενικά, εφόσον αυτή δεν βασίζεται στο καθαρό ατομικό συμφέρον και την καθαρή ανάγκη. Ο Στίρνερ όμως υποστήριξε στη συνέχεια ότι η έννοια της ίδιας της «ανθρωπότητας» στον Φόιερμπαχ διατηρούσε ακόμα (όπως το έθετε ο Ένγκελς) «το θεολογικό φωτοστέφανο της αφαίρεσης» και επομένως ήταν «απόλυτα θεολογική» και ιδεαλιστική (38: 12). Στην ουσία πρότεινε μια θρησκεία του ανθρώπου. (Ο Μπρούνο Μπάουερ συμφωνούσε.) Αν επομένως «η διάλυση της εγγελιανής εικασίας από τον Φόιερμπαχ» (4: 303) συνέτριψε τον Χέγκελ, η κριτική του Στίρνερ έδωσε με τη σειρά της τη χαριστική βολή στη θεολογία του Φόιερμπαχ. Ο Στίρνερ εμφάνισε κάθε είδος αλτρουιστικού ανθρωπισμού ως άλλη μία παραλλαγή της θρησκείας. Αν το «είναι-του-είδους» ήταν μια θεολογική έννοια και μόνο, τότε ο «Άνθρωπος» έμοιαζε πλέον με τον γυμνό αυτοκράτορα, είχε απολέσει τη θεολογική του περιβολή και ο Μαρξ ήταν έτοιμος να χλευάσει την ντροπή

* Max Stirner, *Ο μοναδικός και η ιδιοκτησία του*, επιμ.-μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2005.

του. Και αν ο «Άνθρωπος» και το «είναι-του-είδους» ήταν θεολογικές έννοιες, τι θα μπορούσε να περισώσει ή να προωθήσει η «κριτική» ως εναλλακτική στον εγωισμό; Ποια ηθική θέση υπήρχε πλέον αν όλες οι ηθικές θέσεις προέρχονταν από τη θρησκεία και ήταν, επομένως, αδύνατο να τις υπερασπιστεί κανείς; Μήπως η «ενότητα του ανθρώπου» ήταν ένα θεολογικό αξίωμα; Μήπως το ίδιο συνέβαινε και με την «κοινωνία»;

Κατά μία έννοια, αυτό συνοψίζεται σε ένα απλό ερώτημα: αν πρόκειται να είμαστε επικριτικοί στον «εγωισμό», γιατί να αγαπάμε ή έστω να βοηθάμε τους άλλους, ειδικά τους ξένους; Η παραδοσιακή απάντηση, ότι ο Θεός μας προστάζει να το κάνουμε εξαιτίας της κοινής μας ανθρώπινης φύσης, δεν βρισκόταν πλέον ανάμεσα στις επιλογές. Ούτε ο Μαρξ ούτε ο Ένγκελς ήθελαν να ξεκινήσουν μια νέα θρησκεία ή μια παραλλαγή κάποιας παλιάς, όπως έκανε ο Βρετανός σοσιαλιστής Ρόμπερτ Όουεν ή οι σενσιμονιστές. Κατά τα φαινόμενα ο Στίρνερ έδωσε μια απάντηση δοξάζοντας απλά τον υπαρκτό εγωισμό και παρακάμπτοντας έτσι το πρόβλημα. Ο Στίρνερ όμως μετά από λίγο θα έπεφτε θύμα της ίδιας λογικής και ο «εγωιστικός άνθρωπος» που δίδαξε αποκηρύχτηκε ως άλλη μία αφηρημένη κατηγορία και εξιδανικευμένη ανθρώπινη ουσία. Για τον Ένγκελς, μετά τον Στίρνερ δεν είχε μείνει στην «αγάπη για την ανθρωπότητα» καμία άλλη βάση πέρα από έναν αόριστο και απροσδιόριστο «αλτρουιστικό» «εγωισμό της καρδιάς», μια αδιέξοδη διατύπωση που, πολύ σοφά, ο Μαρξ επέλεξε να μην την υιοθετήσει. Αυτό και μόνο, σκεφτόταν ο Ένγκελς, «είναι η αφετηρία της αγάπης μας για την ανθρωπότητα, η οποία σε διαφορετική περίπτωση μένει επί ξύλου κρεμάμενη». Έπρεπε κάποιος να ενημερώσει τον Στίρνερ, επέμενε ο Ένγκελς, ότι «ο

εγωιστικός άνθρωπος του πορεύεται απαρέγκλιτα προς τον κομμουνισμό εξαιτίας του καθαρού εγωισμού του. Να ο τρόπος να απαντήσεις στον τύπο. Και δεύτερον, πρέπει κάποιος να του πει ότι μέσα στον εγωισμό της η ανθρώπινη καρδιά ανήκει εξ αρχής στον εαυτό της, αλτρουιστική και γεμάτη αυτοθυσία, με τρόπο ώστε ο ίδιος να καταλήγει σε όσα καταπολεμά» (38: 12) – κάτι που προφανώς σημαίνει ότι θέλει και την πίτα ολόκληρη και τον σκύλο χορτάτο. Για άλλη μια φορά, ο Μαρξ δεν φαίνεται ιδιαίτερα πεπεισμένος από αυτές τις θέσεις.

Μια άλλη δυνατότητα προτάθηκε όμως σε αυτό το σημείο από τον Μόζες Χες (που αναφέρεται παρακάτω), αλλά και από τον Έντουαρντ Γκανς (1797-1839), έναν από τους λέκτορες του Μαρξ στα 1836-38, ο οποίος είχε ασπαστεί τις ιδέες του σενσιμονισμού. Οι δυο τους υποστήριξαν ότι η πρόοδος της συνεργασίας στη σύγχρονη κοινωνία αντικαθιστούσε τον ανταγωνισμό, συμπεριλαμβανομένης της «εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο», ένα «πλήρες τέλος» το οποίο θα επιτυγχανόταν μέσω μιας «αναπόφευκτης» επανάστασης.²⁹ Ο Γκανς είχε επισκεφτεί εργοστάσια στην Αγγλία το 1830-31 και είχε φτάσει στο συμπέρασμα ότι οι εργάτες δεν ζούσαν σε καλύτερες συνθήκες από τους σκλάβους ή τους δουλοπάροικους της φεουδαρχίας. Έγραψε μάλιστα για τον «αγώνα του προλεταριάτου ενάντια στη μεσαία τάξη» και υποστήριξε ότι ο «ελεύθερος συνεταιρισμός» ή «συνεργασία» (*Vergesellschaftung*) ήταν η απαραίτητη αντίδραση των εργατών. Σε αντίθεση με τον Χέγκελ, ο Γκανς θεωρούσε ότι η φτώχεια δεν ήταν αναπόφευκτη και θα μπορούσε να έρθει το τέλος της. Προειδοποίησε όμως επίσης ότι μια κοινωνία που βασίζεται στο σενσιμονικό σύνθημα «στον καθένα σύμφωνα με τις ικανότητές του» μπορεί εύκολα

να καταλήξει σε «δουλεία της επιτήρησης».³⁰ Αυτή η θέση έφερε στο φως εντάσεις ανάμεσα στις ευρύτερες σοσιαλιστικές ιδέες της περιόδου, τις οποίες θα εξετάσουμε τώρα εν συντομία.

Το ιακωβίνικο και σοσιαλιστικό υπόβαθρο, 1789-1842

Στόχος των σοσιαλιστών είναι να αναδιοργανώσουν την κοινωνία ώστε να ικανοποιήσουν τις ανάγκες της πλειονότητας χωρίς τη φτώχεια, την ανισότητα, τον ανταγωνισμό και τη σπατάλη που σχετίζεται με τον καπιταλισμό. Όπως και πολλοί από τους ουτοπιστές προκατόχους τους, επινοούν τρόπους να ανήκουν οι άνθρωποι σε ομάδες ή να συνδέονται με άλλους ανθρώπους· οι τρόποι αυτοί είναι πιο γενναιοδωροί, πιο ευγενικοί και πιο ειρηνικοί, και ελαχιστοποιούν ή καταργούν την εκμετάλλευση και την καταπίεση. Ασπάζονται αξίες όπως η φιλία, η εμπιστοσύνη, η αρμονία, η αδελφότητα, η ενότητα και η αλληλεγγύη, οι οποίες φαίνεται ότι φθίνουν στη σύγχρονη κοινωνία, αλλά μπορούν να επανακάμψουν ή να δημιουργηθούν εκ νέου. Το πρωταρχικό τους πρόβλημα ήταν πάντα η διατήρηση των δεσμών αυτών –που μπορούν εύκολα να επιτευχθούν σε σύντομα ξεσπάσματα ενθουσιασμού– για μακρά χρονική περίοδο και σε εκτεταμένες περιοχές. Πολλά σχέδια έχουν επινοηθεί με αυτόν τον σκοπό από τις αρχές του 19ου αιώνα, από συνδυασμούς δημόσιας και ατομικής ιδιοκτησίας μέχρι διάφορους τύπους συνεργασίας, ζωής σε κοινότητες και κομμουνισμού. Ο Μαρξ παραμένει πρώτα και κύρια ένας σοσιαλιστής που είχε στόχο να δημιουργήσει ένα πλαίσιο που καθιστά δυνατή την ανθρώπινη βελτίωση του

εαυτού στη μεγαλύτερη κλίμακα και σε ένα συλλογικό περιβάλλον, όπου η πραγματοποίηση των ονείρων των λίγων δεν απαιτεί την εκμετάλλευση των πολλών. Στην καρδιά του συστήματός του βρίσκεται απαραίτητα μια θεωρία κοινωνικότητας. Τι τον ανάγκασε να διαλέξει το συγκεκριμένο σύστημα που διάλεξε και να φανταστεί ότι θα οδηγούσε προς την εκπλήρωση αυτών των στόχων είναι τα βασικά ερωτήματα που θα συζητήσουμε εδώ.

Πολλές προσπάθειες έχουν γίνει ανά τους αιώνες να μοιράζεται η κοινότητα τα αποκτήματά της και συνήθως αυτό συμβαίνει σε μικρές κοινωνίες ή σε θρησκευτικούς χώρους, όπως τα μοναστήρια, ενώ συχνά το πείραμα γνωρίζει αξιόλογη επιτυχία. Η *Ουτοπία* (1516) του Τόμας Μορ αποτελεί τη λογοτεχνική έκφραση αυτής της ιδέας, για την οποία ορισμένοι υποθέτουν ότι φιλοδοξεί να γυρίσει στη Χρυσή Εποχή της αφθονίας και της ισότητας, όπως ήταν η αρχαιοελληνική εικόνα για την καταγωγή της ανθρωπότητας, ενώ άλλοι τη συνδέουν με τις χριστιανικές ιδέες περί παραδείσου επί της γης. Στην *Ουτοπία* τα αποκτήματα ανήκουν σε όλους, η πολυτέλεια είναι αντικείμενο περιφρόνησης, υπάρχει μια συχνή εναλλαγή μεταξύ αγροτικών και αστικών εργασιών και επικρατούν η ισότητα και η διαφάνεια. Η ισότητα είναι ένα θέμα που απαντάται συνέχεια στα κινήματα ριζοσπαστικής μεταρρύθμισης που ακολούθησαν και συνδέεται συχνά με τις ιδέες της κρίσης, του χιλιασμού,* της

* Δεν συνδέεται απαραίτητα με την αίρεση του χιλιασμού, αλλά με την ιδέα της βασιλείας του Χριστού πριν από τη Δευτέρα Παρουσία, μιας βασιλείας που σύμφωνα με την Αποκάλυψη του Ιωάννη θα διαρκέσει χίλια χρόνια. Γενικότερα, ο χιλιασμός εμπεριέχει την έννοια λύτρωσης

λύτρωσης και της αποκάλυψης. Στη νεωτερική εποχή, η κύρια προσπάθεια για να μπει τέλος στην ανισότητα και τα κατάλοιπα των φεουδαρχικών προνομίων ανήκε στη Γαλλική Επανάσταση. Ο Μαρξ και οι περισσότεροι μαρξιστές θεωρούσαν ότι η επανάσταση του 1789 και η επακόλουθη ανατροπή του Λουδοβίκου ΙΣΤ' άνοιγε τον δρόμο για μια «αστική» επανάσταση, ή επανάσταση της «μεσαίας τάξης», η οποία στη συνέχεια συνετέλεσε από τους πληβείους με την εξέγερση των Ιακωβίνων και τη δικτατορία του Ροβεσπιέρου (1793-94). Η επανάσταση απέδειξε ότι ήταν δυνατό (και θεμιτό) να ανατραπούν οι δεσποτικές μοναρχίες και καθιέρωσε ένα μοτίβο αναταραχής το οποίο έκτοτε έχει βρει μιμητές. Δεν είχε φτάσει όμως αρκετά μακριά. Η άκαρπη εξέγερση της Συνωμοσίας των Ίσων (1796) του Γράκχου Μπαμπέφ αντιπροσωπεύει την κομμουνιστική πτέρυγα της επανάστασης. Οι αρχές της, όπως ορίστηκαν από τον Σιλβέν Μαρεσάλ, συγγραφέα του *Manifeste des Égaux* (*Μανιφέστο των ίσων*, 1796), επικεντρώνονταν στο τέλος των διακρίσεων ανάμεσα σε αφέντες και υπηρέτες, φτωχούς και πλούσιους μέσω της κατάργησης της κληρονομιάς και της ατομικής ιδιοκτησίας και μέσω της υποχρεωτικής εργασίας την οποία επιβλέπει μια επαναστατική επιτροπή. Η αγροτική παραγωγή στο σύνολό της θα φυλασσόταν σε αποθήκες που ανήκαν σε όλους, ενώ η εκπαίδευση και η παροχή ιατρικής φροντίδας θα ήταν δωρεάν και καθολική.³¹ Ο μπαμπουβισμός,* ο οποίος ορίζεται κυρίως ως η ισότητα των εισοδημάτων που συστήνεται από μια επαναστατική δικτατορία μειοψηφίας, συνεχίστη-

και σωτηρίας που, εν προκειμένω, είναι δανεισμένη από τον χριστιανισμό, αλλά χωρίς να τον ασπάζεται.

* Από τη θεωρία του Γράκχου Μπαμπέφ

κε από τον Φιλίπ Μπουοναρότι και μετά από τον Ογκίστ Μπλανκί (1805-1881), ο οποίος επέμενε ότι πρέπει μικρές ομάδες συνωμοτών να καταλάβουν την εξουσία διά της βίας και να επιβλέπουν την πρόοδο της επανάστασης μέσω της δικτατορίας. Η παρακαταθήκη του Μπλανκί παρέμεινε ζωτικής σημασίας για τον μαρξισμό, περισσότερο όμως, όπως θα δούμε, για τον Λένιν παρά για τον Μαρξ.

Οι ηγετικές μορφές των πρώτων σοσιαλιστών άρχισαν τη δράση τους μετά την αποκατάσταση της μοναρχίας στη Γαλλία το 1814. Οι περισσότεροι ήταν ενάντιοι στη βία και μερικοί μάλιστα και στην «πολιτική» με τη μορφή που είχε, καθώς πίστευαν ότι προκαλούσε αχρείαστη δυσαρμονία. Συμφωνούσαν ότι οι πολιτικοί αγώνες πρέπει να προχωρούν βήμα βήμα. Η ανατροπή βασιλέων και η απόκτηση δικαιώματος ψήφου δεν τάζαν τους φτωχούς ούτε βελτίωναν τις άθλιες συνθήκες στα νέα εργοστάσια. Στη Βρετανία, ο όρος *σοσιαλισμός* συνδέθηκε συγκεκριμένα με τον Ρόμπερτ Όουεν (1771-1858). Ο ίδιος ήταν πλούσιος βαμβακοβιομήχανος που νοιαζόταν βαθύτατα για την ευημερία των εργατών του και είχε βελτιώσει με επιτυχία τις συνθήκες διαβίωσής τους στο εργοστάσιό του στο Νιου Λάναρκ της Σκωτίας. Στη συνέχεια εργάστηκε αδιάκοπα για να ψηφιστούν νόμοι που θα αύξαναν τα όρια ηλικίας για τους εργάτες, θα μείωναν τις ώρες εργασίας και θα παρείχαν εκπαίδευση στους νέους. Το 1817, εν μέσω μιας εθνικής οικονομικής κρίσης, πρότεινε οι άνεργοι εργάτες να στεγάζονται σε αγροτικές κοινότητες ή «Συνεταιριστικά Χωριά» των 500 έως 1.500 κατοίκων. Η εργασία εδώ θα εναλλασσόταν ανάμεσα στα χωράφια και τα εργοστάσια, ο ανταγωνισμός θα έφτανε στο τέλος του και η ιδιοκτησία θα ανήκε σε όλους από

κοινού. Ο Όουεν είχε την ελπίδα ότι αυτό το «κοινωνικό σύστημα», για το οποίο σύντομα χρησιμοποιήθηκε το συντομότερο *σοσιαλισμός* [social system], κάποια στιγμή θα αντικαθιστούσε όλες τις υπάρχουσες μορφές οργάνωσης και θα εγκαταλείπονταν οι μεγάλες πόλεις και η κεντροποιημένη βιομηχανία. Οι οπαδοί του, κατά κύριο λόγο ο Τζορτζ Μούντι, ο Γουίλιαμ Τόμσον και ο Τζον Γκρέι, έγιναν οι πρώτοι κριτικοί της νέας επιστήμης της νεωτερικότητας, της φιλελεύθερης πολιτικής οικονομίας, από σοσιαλιστική σκοπιά. Πρότειναν μια στοιχειώδη θεωρία κρίσης (η πρώτη εμφανίστηκε το 1825) που θα γινόταν η βάση για τη μετέπειτα σύλληψη του Μαρξ· έδινε επίσης μια εξήγηση του γιατί οι μισθοί ήταν χαμηλότεροι από την αξία της εργασίας και περιέγραφε τον τρόπο που θα μπορούσε η εργασία να αμειφθεί δίκαια.³²

Η ανάγκη για τέτοιες προτάσεις προέκυπτε από μια όλο και πιο φανερή επιδείνωση στη ζωή εκείνων που εργάζονταν στα νέα μηχανήματα. Όπως και ο Μαρξ το 1844, κάτι που θα δούμε στη συνέχεια, ο Όουεν επέλεξε ως σημείο εκκίνησης τη διαβρωτική επίδραση του καταμερισμού της εργασίας, όπως αυτή περιγράφεται από τον Άνταμ Σμιθ στα διάσημα αποσπάσματά του περί «πνευματικού ακρωτηριασμού» στο Πέμπτο Βιβλίο του *Πλούτου των εθνών* (1776). Αφού στο Πρώτο Βιβλίο ο Σμιθ είχε δηλώσει πόσο αποδοτική ήταν η εξειδίκευση στα εργαστήρια για την κατασκευή προϊόντων όπως οι καρφίτσες, γιατί κάθε άτομο ήταν πιο παραγωγικό αν αφοσιωνόταν μόνο σε ένα μέρος της εργασίας, τώρα στρεφόταν στα αρνητικά αποτελέσματα που προέκυπταν. Το ανησυχητικό ήταν, σημείωνε, ότι η μεγάλη εξειδίκευση και η συνεχής επανάληψη ενδέχεται να καταστήσουν το εργατικό δυναμικό «όσο πιο ηλίθιο και

αδαές είναι δυνατό να γίνει ένα ανθρώπινο πλάσμα».³³ Τα επιχειρήματα υπέρ του καπιταλισμού υπονομεύονταν πιθανώς με μοιραίο τρόπο.

Η λύση του Σμιθ σε αυτό το πρόβλημα ήταν περισσότερη εκπαίδευση για τους εργάτες. Του Όουεν ήταν πιο ριζοσπαστική. Ο Μαρξ θαύμαζε πολλά από όσα είχε πετύχει ο Όουεν στο Νιου Λάναρκ, μεταξύ αυτών και τη μείωση των ωρών εργασίας και την παροχή εκπαίδευσης στα παιδιά. Ο Όουεν συνέβαλε στην εφαρμογή του συστήματος επιμερισμού των κερδών που προέκυπταν από την ιδιοκτησία των εργατών, το οποίο αργότερα έγινε γνωστό ως «συνεταιρισμός» (αν και το Νιου Λάναρκ δεν λειτουργούσε έτσι). Η ιδέα αυτή, όπως θα δούμε, κατέστη κεντρική στο όραμα του Μαρξ για τον κομμουνισμό, αν και αυτό δεν συνέβη παρά στα τέλη της δεκαετίας του 1850. Πολύ πριν από τον Μαρξ επίσης, ο Όουεν ήταν υλιστής και άθεος και εναντιωνόταν και στη θρησκεία, την οποία αποκέρυξε δημοσίως το 1817 ως το κυριότερο εμπόδιο στην κοινωνική πρόοδο, και στον παραδοσιακό γάμο, τουλάχιστον όσον αφορά την ευκολία έκδοσης διαζυγίου. Ο ισχυρισμός του ότι ο ανθρώπινος χαρακτήρας ήταν αποτέλεσμα του περιβάλλοντος και δεν είχε μianθεί από κανένα προπατορικό αμάρτημα, αποτέλεσε εξίσου κομβική συνεισφορά στη θεώρηση του Μαρξ. Επίσης, όπως και ο Μαρξ, ο Όουεν δεν νοιαζόταν για την κοινή γνώμη· ο Μαρξ «επαινούσε ιδιαίτερα τον Ρόμπερτ Όουεν επειδή όποτε γίνονταν δημοφιλείς κάποιες από τις ιδέες του, ο ίδιος θα έφερνε στο προσκήνιο ένα νέο αίτημα που τον καθιστούσε και πάλι μη δημοφιλή».³⁴

Στη Γαλλία ο σοσιαλισμός προωθούνταν ιδιαίτερα από τον Σαρλ Φουριέ (1772-1837), ο οποίος, όπως και ο Όουεν, απέρ-

ριπτε το υπάρχον σύστημα εμπορίου ως ηθικά ταπεινωτικό. Η ιδέα του για μια κοινότητα μικρής κλίμακας, το φαλαγγιστήριο (*phalanstère*), που και πάλι περιοριζόταν σε λίγες χιλιάδες κατοίκους, δεν ήταν κομμουνιστική. Η γη, τα κτίρια και τα μηχανήματα θα ήταν κοινή ιδιοκτησία, αλλά τα κέρδη θα μοιράζονταν με βάση το κεφάλαιο που είχε επενδυθεί (τέσσερα δωδέκατα), την εργασία που είχε απαιτηθεί (πέντε δωδέκατα) και το ταλέντο (τρία δωδέκατα). Στο σύστημα αυτό, το οποίο ήταν ψυχολογικά πιο εκλεπτυσμένο και περίπλοκο από του Όουεν, ο Φουριέ πρότεινε την προσαρμογή των διαφόρων εργασιών στα πάθη του κάθε ατόμου και τη συχνή εναλλαγή των ρόλων· μεγάλη αφθονία και ποικιλία στο φαγητό· σεξουαλικά ικανοποιητική ζωή εντός της κοινότητας. Ο Μαρξ συμμεριζόταν αυτό το όραμα της εργασίας επειδή το θεωρούσε στην ιδανική του μορφή μια δημιουργική αντανάκλαση των εσωτερικών ικανοτήτων και κλίσεων.

Ο τελευταίος σημαντικός κοινοτιστής ήταν ο Ετιέν Καμπέ (1788-1856), που ενέπνευσε επίσης ένα εθνικό πολιτικό κίνημα βασισμένο στα σχέδιά του, τα οποία είχαν εκφραστεί από νωρίς στο μυθιστόρημα *Ταξίδι στην Ικαρία* (1840).^{*} Οι προτάσεις του για μια αμερικανική κομμουνιστική αποικία συζητήθηκαν από Γερμανούς κομμουνιστές στο Λονδίνο για μια ολόκληρη εβδομάδα το 1847, μόνο για να απορριφθούν (εν μέρει εξαιτίας της επιρροής του Μαρξ και του Ένγκελς) με την αιτιολογία ότι η μετανάστευση σήμαινε την εγκατάλειψη του σκοπού και ότι ο κομμουνισμός δεν μπορούσε να εγκαθιδρυθεί σε

^{*} [Étienne] Cabet, *Ταξίδι στην Ικαρία*, μτφρ. Η. Τσαρνά-Κόχυλα, Εταιρεία Ικαριακών Μελετών, Αθήνα 2010.

μικρή κλίμακα «χωρίς να αποκτήσει έναν απόλυτα αποκλειστικό και σεκταριστικό χαρακτήρα». ³⁵ Ο Καμπέ όμως ίδρυσε τελικά μια αποικία, που δεν μακροημέρευσε, στην περιοχή που είναι τώρα το Ντάλας του Τέξας, ένα παρακλάδι της οποίας διήρκεσε μισόν αιώνα.

Μεγαλύτερη επιρροή στον Μαρξ είχαν οι οπαδοί του Ανρί ντε Σεν-Σιμόν (1760-1825), ο οποίος δεν ήταν σοσιαλιστής, αλλά οραματιστής που προέβλεψε το μέλλον μιας βιομηχανικής κοινωνίας με βάση μια επιστημονική και τεχνοκρατική «διοίκηση των πραγμάτων» που υποκαθιστά την «κυβέρνηση των ατόμων». Η υπόθεση αυτή υιοθετήθηκε από τον Μαρξ και τον Ένγκελς θέλοντας να αποδείξουν ότι η βιομηχανική πρόοδος συνεπάγεται την κατάργηση του κράτους. ³⁶ Οι σενσιμονιστές προώθησαν επίσης μια νέα θρησκεία που θα διευκόλυνε τη συνοχή της ομάδας (όπως έκανε και ο Όουεν) και μιμήθηκαν τον καθολικισμό στην προσπάθειά τους να συνενώσουν την εκκλησία και την κοινωνία. Έχοντας επινοήσει την έκφραση «οργάνωση της εργασίας», οι σενσιμονιστές προασπίστηκαν στα τέλη του 1820 την ιδέα μιας εθνικής ρύθμισης της βιομηχανίας μάλλον παρά τη συνεργασία των εργατών. Ο στόχος τους πάντως δεν ήταν η κοινή ιδιοκτησία των αγαθών, αλλά ένα σύστημα στο οποίο «ο καθένας θα κατατασσόταν σύμφωνα με την ικανότητά του και θα αμειβόταν σύμφωνα με την εργασία του». ³⁷ Αυτό επηρέασε την *Οργάνωση της εργασίας* (1839) του Λουί Μπλαν, έργο που λειτουργεί ως πρόδρομος για τις μεταγενέστερες απόψεις του Μαρξ περί συνεταιρισμού. ³⁸ Αποτέλεσε επίσης πηγή για τις προτάσεις του Τόμας Καρλάιλ σχετικά με μια στρατιωτικοποιημένη κρατική βιομηχανική διαχείριση στο *Παρελθόν και παρόν* (1843), του οποίου τον φεουδαρ-

χικό χαρακτήρα απέρριψαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς, αλλά το οποίο, από κάποιες απόψεις, προέβλεψε με τρόπο εντυπωσιακό τη σοβιετική οικονομική οργάνωση έναν αιώνα αργότερα. Όλα αυτά τα σχέδια παρά ταύτα ευνοούσαν μια συγκεντρωμένη βιομηχανία έναντι μιας ισορροπίας ανάμεσα στο αγροτικό και το αστικό στοιχείο που προτιμούσαν ο Όουεν και ο Φουριέ, αλλά και μερικοί ύστεροι σοσιαλιστές όπως ο Γουίλιαμ Μόρις.

Ένα μικρό σοσιαλιστικό κίνημα αναδύθηκε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1830 και στα γερμανικά κρατίδια.³⁹ Ο πιο σημαντικός πνευματικός του ηγέτης ήταν ο Μόζες Χες (1812-1875), γιος εμπόρου ζάχαρης από την Κολωνία. Ο Χες αποτέλεσε ίσως την πιο σημαντική επιρροή στον νεαρό Μαρξ και για αρκετά κρίσιμα χρόνια (1843-45), όταν ο Μαρξ τον συναντούσε τακτικά στο Παρίσι, ο Χες ήταν συχνά ένα ή και περισσότερα βήματα μπροστά του, με την πνευματική έννοια. Το έργο του Χες *Η ιερή ιστορία της ανθρωπότητας* (1837), εμπνευσμένο αρχικά από τον Μπαμπέφ, χρησιμοποίησε εγγελιανές κατηγορίες για να περιγράψει τη συμφιλίωση με τον κομμουνισμό και την επιστροφή στην αρχική κατάσταση της ανθρωπότητας, της αποξένωσης της ανθρωπότητας από τον εαυτό της και από τον Θεό. Στο μέλλον, η πολιτεία θα εξαφανιζόταν και οι άνθρωποι θα σχημάτιζαν μια τέλεια κοινότητα, με τον γάμο να βασίζεται μόνο στην αγάπη, και την οικογένεια να γίνεται το επίκεντρο των κοινωνικών δεσμών. Ο Χες επίσης προφήτεψε μια επικείμενη επανάσταση των εργατών και μέχρι το 1847 την είχε περιγράψει πια με όρους εντυπωσιακά παρόμοιους με εκείνους που θα χρησιμοποιούσε ο Μαρξ στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Στην *Ευρωπαϊκή τριαρχία* (1841), ο Χες προέβλεψε ότι η βιομηχανοποίηση στη Βρετανία θα στήριζε μια νέα κομ-

μουνιστική κοινωνία –μια «Νέα Ιερουσαλήμ»– στην καρδιά της Ευρώπης, με μπροστάρισσες επίσης τη Γαλλία και τη Γερμανία, όπου θα καταργούνταν η εκμετάλλευση και οι μηχανές θα απελευθέρωναν την ανθρωπότητα από τον μόχθο και θα επέτρεπαν την πλήρη κοινωνική ισότητα. Ακολουθώντας τα βήματα ενός άλλου Νεαρού Εγγελιανού, του Άουγκουστ Τσεσκόφσκι, ο Χες υποστήριζε ότι η φιλοσοφία του Χέγκελ απαιτούσε πλέον δράση (ή «πρακτική») για να δημιουργήσει ένα νέο μέλλον και δεν διαμόρφωνε απλώς εικασίες για το νόημα της ιστορίας.⁴⁰

Το 1843, ο Χες πλέον «ασχολούνταν αποκλειστικά με τη φιλοσοφική ανάπτυξη του κομμουνισμού».⁴¹ Προφήτευε ότι τη θέση της πολιτείας θα έπαιρνε μια «ενοποιημένη κοινωνική ζωή» που ορίζεται από τη συνεργασία μεταξύ των ατόμων. Σε ένα δοκίμιο περί χρημάτων (1845) περιέγραψε το υπάρχον εμπόριο ως έκφραση μιας αλλοτριωμένης ανθρωπότητας. Μια ζωνρή συζήτηση με τον Χες τον Οκτώβριο του 1842 κατέστησε τον Φρίντριχ Ένγκελς –που δεν ήταν ακόμα ο πνευματικός συνεργάτης του Μαρξ– «πολύ πρόθυμο κομμουνιστή». Ο ίδιος ο Μαρξ είχε συναντήσει τον Χες στην Ιατρική Λέσχη του Βερολίνου στα μέσα του 1841. Αν και ο Μαρξ ήταν μόνο είκοσι τριών ετών, έξι χρόνια μικρότερός του, κέντρισε πολύ έντονα το ενδιαφέρον του Χες. Ο Χες τον αποκάλεσε «τον ένα και μοναδικό ίσως γνήσιο εν ζωή φιλόσοφο», γράφοντας ότι «συνδυάζει το κοφτερό πνεύμα με εμβριθώς σοβαρό φιλοσοφικό στοχασμό». Πίστευε ότι ο Μαρξ «θα έδινε το τελειωτικό χτύπημα στη μεσαιωνική θρησκεία και πολιτική» και δήλωνε: «Φανταστείτε τον Ρουσό, τον Βολταίρο, τον Χόλμπαχ, τον Λέσινγκ, τον Χάινε και τον Χέγκελ συνδυασμένους όλους μαζί σε ένα πρόσωπο. Και λέω συνδυασμένους, όχι ατάκτως ερριμμένους – και

προκύπτει ο δρ Μαρξ». ⁴² Ο Χες και ο Μαρξ όμως ήρθαν σε ρήξη το 1846, αφού ο πρώτος θεωρούσε τον δεύτερο πολύ αυστηρό με τους συντρόφους του κομμουνιστές. Αργότερα κατηγορήσε τον Μαρξ ότι βλέπει «τη δυστυχία των εργατών και την πείνα των φτωχών» ως κάτι που έχει «μόνο επιστημονικό και δογματικό ενδιαφέρον» και πρόσθετε: «Εσύ είσαι υπεράνω τέτοιας δυστυχίας [...] δεν σε διακατέχει αυτό που κάνει τις καρδιές των ανθρώπων να συγκινούνται». ⁴³

Ο δεύτερος αξιοσημείωτος Γερμανός κομμουνιστής ήταν ένας γνήσιος πληβείος, ο Βίλχελμ Βάιτλινγκ (1808-1871). Το όραμά του όμως έμοιαζε με εκείνα τα χιλιαστικά, ευαγγελικά οράματα που απεχθανόταν ο Μαρξ. Όπως και ο Τόμας Μορ, ο Βάιτλινγκ ήθελε στολές και κοινοτικά γεύματα, κάτι που ο Μαρξ απέρριπτε περιφρονητικά ως «κομμουνισμό του στρατώνα». ⁴⁴ Ο Βάιτλινγκ είχε εμπνευστεί από τον Σεν-Σιμόν και πίστευε ότι τη μελλοντική κοινοπολιτεία θα πρέπει να την κυβερνούν τρεις σοφοί: * ένας γιατρός, ένας επιστήμονας κι ένας μηχανικός· υποστήριξε μάλιστα ότι μπορεί να προκύψει και ένας νέος Μεσσίας. Κατά τη συνάντησή του με τον Μαρξ στις Βρυξέλλες τον Μάρτιο του 1846, σε μια συγκέντρωση ενός στενού κύκλου οπαδών του κομμουνισμού, ο Βάιτλινγκ έδειξε την αποστροφή του για τη μελέτη της οικονομίας και υπαινίχθηκε ότι ο Μαρξ γνώριζε ελάχιστα για τις πραγματικές εργατικές τάξεις. Ο Μαρξ τον επέπληξε ευθύς σαν κακομαθημένο σχολιαρόπαιδο και απέρριψε ως άχρηστες τις ηθικολογικές κοινοτοπίες από τις οποίες απουσίαζε μια στέρεη στρα-

* Η φράση «three wise men» παραπέμπει και στους τρεις Μάγους που εμφανίζονται μετά τη γέννηση του Ιησού.

τηγική. Πέταξε ένα καυστικό υπονοούμενο ότι η Ρωσία με τους «συνδέσμους ανόπτων προφητών και ανόπτων οπαδών» ήταν το ιδανικό μέρος για τον Βάιτλινγκ. Τέλος, ο Μαρξ, «με τρομερό θυμό και αγανάκτηση», χτύπησε το τραπέζι τραντάζοντας τη λάμπα και δηλώνοντας ότι «η άγνοια δεν βοήθησε ποτέ κανέναν».⁴⁵

Αυτή ήταν η πρώτη σημαντική επίθεση του Μαρξ εναντίον ενός συντρόφου κομμουνιστή. Πολύ σύντομα ακολούθησε και άλλη μία εναντίον του «υπερβολικού συναισθηματισμού» και των «ερωτόληπτων μωρολογιών» του Χέρμαν Κρίγκε, ενός ακόλουθου του Βάιτλινγκ που ζούσε στη Νέα Υόρκη και έκανε κήρυγμα για το «διαποτισμένο από αγάπη αντίθετο του εγωισμού»: πίστευε ότι κομμουνισμός σήμαινε πως οι μετανάστες στην Αμερική θα πρέπει να λαμβάνουν δωρεάν 160 εκτάρια γης (6: 35, 41-42, 46). Η επίθεση ήταν πολύ πιο δριμεία εναντίον του κύριου ανταγωνιστή του Μαρξ εκείνη την εποχή, του Γάλλου αναρχικού και οπαδού της αμοιβαιότητας Πιερ-Ζοζέφ Προυντόν (1809-1865), στον οποίο επιτέθηκε σφοδρά στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* (1847), αφού, όπως το έθεσε ο Ένγκελς, μετά από πολλές βραδιές έντονη συζήτηση, είχε αποκαλυφθεί «ένα αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ τους» (26: 278).⁴⁶ Μήπως αυτά τα ξεσπάσματα έδειχναν ένα μοτίβο εκκαθάρισης ή διαχωρισμού, το οποίο αργότερα θα ταλαιπωρούσε τα κομμουνιστικά κινήματα; Μήπως ο Μαρξ επιθυμούσε μια προσωπική δικτατορία βασισμένη σε μια «νέα μισαλλοδοξία» ριζωμένη στη «θρησκεία του ορθολογισμού», όπως τη φοβόταν ο Προυντόν;⁴⁷

Ποιος ήταν ο Μαρξ;

**Πώς διαμορφώθηκαν οι ιδέες του και γιατί
έχουν διαχρονική απήχηση;**

**Πώς εξελίχθηκε ο μαρξισμός τον 20ό αιώνα
και τι σημαίνει για εμάς σήμερα;**

Ένα «πανόραμα» του μαρξισμού που καλύπτει όλο το ιστορικό χρονικό, τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, τον συσχετισμό του με άλλες ιδεολογίες και τη θέση του στον 21ο αιώνα.

Ο Καρλ Μαρξ παραμένει ο πιο επιδραστικός και αμφιλεγόμενος πολιτικός στοχαστής της ιστορίας. Αν μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης έμοιαζε να έχει τελείως ξεπεραστεί, μια νέα γενιά διαβάζει και ανακαλύπτει τον Μαρξ στον απόηχο των επαναλαμβανόμενων οικονομικών κρίσεων, της αυξανόμενης ανισότητας στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία.

Στο βιβλίο αυτό, ο Gregory Claeys, ένας από τους κορυφαίους Βρετανούς ιστορικούς του σοσιαλισμού, αναλογίζεται τις ιδέες του Μαρξ και την εξέλιξή τους, από τις απαρχές τους στη Ρωσική Επανάσταση και μέχρι σήμερα, εστιάζοντας ιδιαίτερα στη σχέση του πρώιμου ουμανισμού του Μαρξ με την ύστερη σκέψη του, τον μαρξισμό ως μορφή ουτοπισμού, και το πρόβλημα του σταλινικού εκφυλισμού του μαρξισμού.

ISBN:978-618-03-0543-2

9 786180 305432

ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ 80543